

TOVE HYLLESTED

Klosterhaver i Danmark

Fra middelalderens kulturarv til nutidens havebrug.

Interessen for havebrug er stigende, bæredygtige haver og biodiversiteten er i højsædet. Hvor og hvordan begyndte det?

Selve navnet på Havehistorisk Selskabs årsskrift 'Fra kvangård til humlekule' giver måske et lille fingerpeg om det. Kvan var i vikingetiden en sikker kilde til vitaminer, navnlig C-vitamin – humle gav øllet smag og holdbarhed, en af de få sikre drikkevarer, dels fordi vandet skulle koges til ølbrygningen og dels på grund af humlens indhold af alfasyre, som har en stærk antibakteriel virkning. Kvangårde og humlekuler var måske de første dyrkede haver på vore breddegrader. Senere kom kål- og løggårde til.

Samtidig med, at interessen for historiske haver og bæredygtigt havebrug vokser, er der på ny interesse for klosterhaverne og ikke mindst for de planter, som fandtes i klostrenes krydderurte- og lægeurtehaver.

I Danmark har vi flere rekonstruktioner af klosterhaver, men ingen af nutidens klosterhaver ligger formentlig nøjagtigt på det sted, hvor de i sin tid - overgangen mellem middelalder og renæssance – er anlagt og i øvrigt er der ingen oprindelige klosterhaver i Europa. Blandt de danske klosterhaver er Esrum, Vitskøl, Øm, Børglum, Æbelholt Kloster for blot at nævne nogle få.

Sankt Galler Klosterplanen i Schweiz er udarbejdet så tidligt som ca. 830, og er altså bevaret i 1200 år. I Danmark havde vi tidlig Vikingetid i år 830!

Sct. Galler klosterplanen giver et klart billede af klosterlivet ved at vise, hvordan dagligdagen var tilrettelagt omkring bøn, arbejde og studier. Planen visualiserer både bygninger og funktioner, som giver et indblik i munkenes fællesskab og disciplinerede liv. Klosteret fremstår samtidig som et centrum for lokalområdet, hvor folk udefra kunne få hjælp, undervisning og behandling, og dermed var klosteret et vigtigt element i det omgivende samfund.

TOVE HYLLESTED · Landskabsarkitekt

Det skal dog bemærkes, at planen over Sankt Gallerklosteret aldrig har været udført, den har udelukkende tjent som idealplan og som sådan har den også smittet af på indretningen af klostre og klosterhaver i resten af Europa, herunder Danmark.

Klosteret fungerede både som religiøst og socialt samlingspunkt, hvor det interne liv blev tæt forbundet med livet udenfor. Klosterplanens indflydelse på danske klostre er uomtvistelig. Danske klostre blev, som nævnt anlagt efter lignende principper og med de samme funktioner. Klostrene blev centrale for både tro, uddannelse og omsorg i lokalsamfundet.

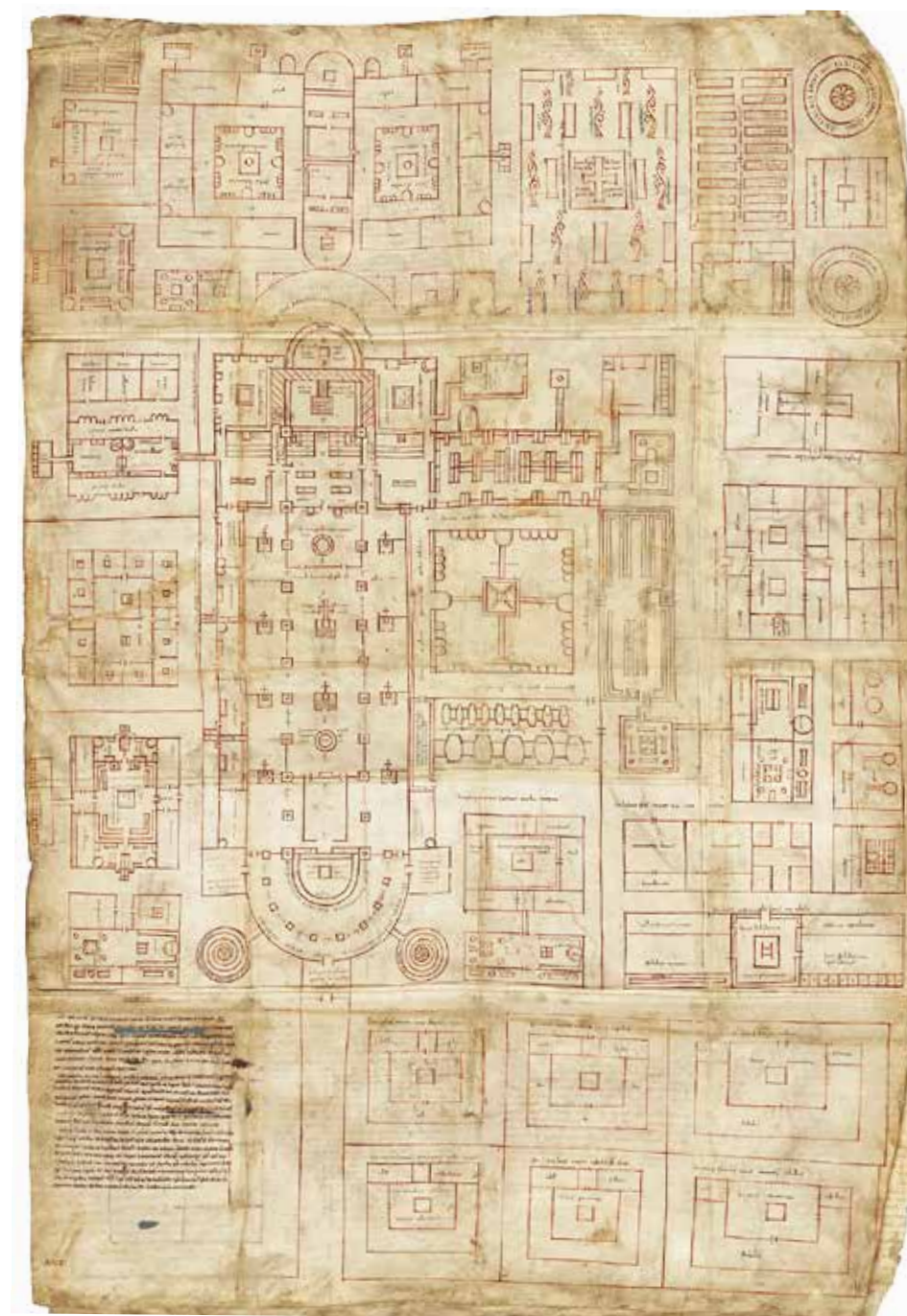
De planter som blev nævnt i Sankt Galler idealplanen, er at finde i de fleste lægeurtehaver i såvel Europa som i Danmark.

I klosterplanens krydderurtehave er der indtegnet 16 bede og i hvert bed er angivet et plantenavn. Fire indre bede i nord-sydlig retning er placeret på hver side af den centrale sti, der krydser haven fra vest til øst; to blomsterbede omkranser hver af de fire sider af den lukkede have. Mellem bedene er der stier til at gå på under bearbejdningen af bedene. Haven er omgivet af en mur eller et hegn, den eneste indgang befinder sig i sydvesthjørnet overfor sygehuset og lægens bygning.

Klosterplanens beskrivelse til lægeurtehaven viser dels planternes navne men også deres virkning.

De vigtigste planter fra Sankt Galler klosterplanen: (oversættelse ved Tove Hyllested)

Salvie	Lægeplante: hæmostatisk, vanddrivende, gavnlig for talrige lidelser. Krydderi: kulinarisk urt, duft, te.
Krusemynte	Hjælper mod hæshed, og hjælper på mange ting, herunder hjerteproblemer og angina.
Rude	Den bekæmper skjulte giftstoffer, renser for skadelige væsker; den blev betragtet som et effektivt middel mod plante- og dyregifte, for eksempel fra slanger og tudser.
Kommen	Lægeplante: meget brugt lægemiddel, f.eks. ved maveproblemer. Bruges som krydderi.
Sværdlilje	En drik lavet af roden lindrer blæresmerter. Den er værdsat for sin behagelige aroma.
Løvtikke	Lægeplante: meget brugt lægemiddel, især som vanddrivende middel. Bruges som krydderi.
Loppeurt	Fremmer fordøjelsen, forhindrer solstik, hjælper mod lunge-, mave- og hjertelidelser
Fennikel	Lægeplante: meget brugt lægemiddel. Mod katarrh, slimløsende middel, mod fordøjelsesproblemer. Bruges som krydderi.

Sct. Gallerplanen, Lægeurtehaven ligger i det nord-østlige hjørne, øverst til venstre – meget utydelig

Stangbønne	Lægeplante, i folkemedicinen for nyre- og hjertesygdomme
Sar, bønneurt	Krydderurt: til krydring af bønner. Lægeplante: Fremmer fordøjelsen og opkast.
Fruemynte – (Mentha requienii)	Krydderurt, aromatiserende. Folkemedicin, rodafkog mod fordøjelsesbesvær og menstruationsbesvær
Bukkehorn	Lægeplante: Blev anset for at have meget helbredende egenskaber mod tumorer, forstuvninger og gigtsmerter. Krydderi: dufter ligesom honning.
Rosmarin	En værdsat lægeplante: desinfektionsmiddel til gasning, især under epidemier; også brugt som te og krydderi. Kærlighedens urt: dedikeret til Afrodite.
Mynte	Helbredende egenskaber til mange ting, aromatisk forfriskende og effektiv mod hæshed.
Hvid lilje	Den beskytter mod slangegift, lindrer blå mærker og forstuvninger. Bruges i fremstillingen af visse lægemidler, eliksirer og parfumer. Et symbol på skønhed og renhed.
Rose	Rosenolie har mange anvendelser: Den har en behagelig duft. Som lægeplante virker den kølende og astringerende, der forsegler og lindrer slimhinder og sår.

Udover lægeurterne plantes liljer og roser, ikke kun for deres medicinske værdi, men også for deres duft og skønhed. Dette er et bevis på, hvordan medicinsk-videnskabelige, kultisk-magiske og æstetiske ideer var sammenflettet i den tidlige middelalder.

Grøntsagshaven befinder sig på sydøst siden mellem kirkegården og hønse- og gåsestien. Grøntsagshaven er anlagt med 2 x 9 lange bede med et gartnerhus med beboelser og redskaber. I bedene dyrkes løg, porre, selleri, koriander, dild, valmue, radise, valmue, bladbede, hvidløg, skalotteløg, persille, kørvel, salat, peberkorn, pastinakker, kål, sort spidskommen

Den første klosterhave i Danmark

Biskop Absalon (1128-1201) fik i midten af 1100-tallet sin ven – og studiekammerat fra Paris – abbed Vilhelm (1127-1203) til at rejse til Danmark med henblik på at lære danskerne at dyrke køkkenurter, prydplanter og de mange lægeurter. Abbed Vilhelm anlagde det første kloster med have på Eskilds ø i Roskilde fjord.

Allerede i 1175 flyttede abbed Vilhelm klosteret til Æbelholt ved Hillerød. Abbed Vilhelm havde kontakter til munkene i både Sct. Gallen i Schweiz og til Monte Cassino i Italien og han foranledigede munke fra de to klostre til at komme til Æbelholt. Munkene fra det

Ruin af Klosteret på Eskilds ø. © Henrik Buhl

sydlige Europa medbragte både frø og stiklinger, hvoraf nogle kunne klare sig i det danske klima.

Lægeurter og medicinske planter

Munkene var datidens lægekyndige og de indsamlede, dyrkede og bearbejdede planter så som baldrian, salvie, kamille, merian og fingerbøl til helbredelsesformål. Klostrenes haver fungerede som apoteker og mange af de almindeligste lægeplanter blev dokumenteret i klostrenes urtebøger. Denne viden blev bevaret og videreført gennem generationer og var et væsentligt grundlag for senere tiders farmakologi.

Det var ikke kun lægeplanter klostrene dyrkede også et bredt udvalg af krydderurter og køkkenurter såsom løg, persille, kål, porre, pastinakker og bønner. De blev brugt i klosterets daglige husholdning og sikrede en alsidig kost. Frugttræer, navnlig æble, pære, blommer, kirsebær og nødder, havde også en vigtig plads i klosterhaven.

Vidensdeling

Klostrene fungerede som forsøgs- og videntcentre, hvor nye dyrkningsmetoder blev afprøvet og dokumenteret. De i dag kendte og brugte teknikker som sædskifte, kompostering, vanding og indhegning blev udviklet – og udbredt af munkene. Klostrene var med til at skabe en mere systematisk tilgang til havebrug, hvor man lagde vægt på planternes egenskaber og deres vækstbetingelser.

Antikkens kulturarv til tidlig middelalder.

Antikkens forfattere – som Aristoteles og Platon har haft stor indflydelse på middelalderens verdenssyn. Platon beskrev i sine dialoger universet som et velordnet og rationelt system, hvor alt havde sin naturlige plads. Aristoteles udviklede tankerne om den verdensmodel, hvor jorden befandt sig i centrum, omgivet af perfekte himmelsfærer. Hans tanker om naturens orden, årsagssammenhænge og formål blev centralt i middelalderens tænkning.

Middelalderens verdenssyn var præget af en dyb religiøs forståelse, hvor universet blev opfattet som et hierarkisk og ordnet system, skabt og styret af Gud. Verdensordenen blev ofte beskrevet som en stor, harmonisk helhed, hvor alt havde sin bestemte plads og hvor menneskets rolle var at leve i overensstemmelse med en guddommelig orden.

Efter Romerrigetets fald i 476 (Det vestromerske rige) var mange af de antikke skriftlige værker i fare for at blive udslettet, men den islamiske verden oversatte – og bevarede derved – mange af værkerne. Herunder også de gamle urtebøger og medicinske anvisninger.

Klostrene var en vigtig brik for at disse værker blev genopdaget og oversat. Mange af antikkens ideer blev tilpasset den kristne tro, så man kunne forene videnskabelig og filosofisk tænkning med teologi. Det betød at middelalderens syn på naturen og verden og ikke mindst menneskets plads var dybt forankret i antikkens tradition, men samtidig præget af de kristne værdier og forestillingsverden.

Opløbsstringen af klosterhaver i Danmark hænger naturligt sammen med klostervæsenets indførelse og udbredelse i middelalderen. Flere af klosterordenene etablerede sig i Danmark. Benediktinerne i Seem (nær Ribe), men ikke færre end 32 klostre blev grundlagt i Danmark og Skåne, cistercienserne i Esrum og Sorø og augustinerne i Æbelholt. Alle spillede de en central rolle i kristendommens indførelse og konsolidering. Klostrene blev anlagt som selvforsynende samfund, der udover det religiøse liv prioriterede viden, læring og praktisk arbejde – og her spillede havebrug en meget væsentlig rolle.

Middelalderens talrige klostre i Danmark forsvandt efter reformationen. I dag findes der et benediktinerkloster for nonner (Sostrup i Norddjurs) og et for munke (Myrendal Kloster på Bornholm).

Nutidens klosterhaver i Danmark

Ved nogle af middelalderens klostre, som bygningsmæssigt er bevarede i Danmark er der i dag etableret klosterhaver. I det følgende omtales nogle få, - måske de, der er mest interessante at besøge i dag.

Klosterhaven på Vitskøl Kloster.

I 1158 grundlagde cisterciensermunkene Vitskøl Kloster, som et datterkloster af Esrum kloster. Klosterhaven omfattede både køkkenhave, krydderurte- og medicinske haver.

Siden reformationen har klosteret været ejet dels af private, dels af staten og af Københavns kommune. Magna Leth flyttede i 1942 sammen med sin mand til Vitskøl og drev stedet som et statsungdomshjem, hvor hun påbegyndte dyrkningen af læge- og krydderurter. De mange reliktpanter, der voksede på stedet, inspirerede parret til at anlægge forskellige haveafsnit på Vitskøl.

I 2012 blev Vitskøl kloster købt af Fonden Til Vitskøl Klosters Bevarelse og drives i dag som Danhostel, kursus- og konferencecenter og som uddannelsessted for Træningsskolens Arbejdsmarkedsuddannelse.

Ved Vitskøl kloster er anlagt følgende haveafsnit:

- Sct. Gallen haven, med Sct. Gallerplanens urtehave som forlæg.
- Apotekerhaven, hvor lægeplanter er arrangeret systematisk efter virkning og anvendelse i syv sekskantede haver.
- Krydderurtehaven med forskellige krydderurter og andre specialiteter.
- En dufthave for blinde med skilte i blindeskrift

Senere efter at forstanderparret trak sig tilbage i 1974 er anlagt en

- ♦ Snapseurtehaven med over 60 forskellige urter, buske og træer, som kan anvendes til fremstilling af kryddersnaps.

Haverne vedligeholdes af Naturbrug-linjen fra TAMU-uddannelsen. (Træningsskolens Arbejdsmarkedsuddannelser, der er en særligt tilrettelagt uddannelse, som foregår under arbejdspladslignende vilkår, og som henvender sig til uddannelsessvage ledige unge).

Øm Kloster

I 1165 blev en gruppe munke sendt ud fra Vitskøl Kloster for at grundlægge et nyt kloster i Midtjylland. Munkene vandrede rundt i seks år, før de fandt det rigtige sted mellem Mossø og Gudenåen, hvor de kunne bygge deres kloster. Klosteret var i brug helt frem til tiden efter reformationen i 1536 og blev endeligt lukket i 1560. Vi ved mere om Øm Kloster end om mange andre klostre, fordi der er lavet store arkæologiske udgravninger omkring ruinen, og fordi klosterets middelalderlige krønike stadig er bevaret.

Klosterruinerne afslører et firefløjet anlæg med en kirke, der omkranser fratergården og dens korsgange. Uden for klosterets bygninger lå både hospitalet og kirkegården. I dag er fundamenterne blotlagte, hvilket giver et unikt indblik i Danmarks mest komplette klostergrundplan.

Efter 1560 blev klosteret revet ned, og murstenene blev brugt til ombygningen af Skanderborg Slot under Frederik den 2.

Munkene fra middelalderen bragte mange nye planter med sig til Danmark fra deres moderklostre i Sydeuropa. De lagde især vægt på at dyrke grøntsager og lægeurter, som blev brugt til medicin, men de havde også enkelte prydplanter som liljer til at pynte alteret under gudstjenesten

Det er uvist, præcis hvor klosterhaven ved Øm lå, men sandsynligvis var den placeret øst for hovedfløjen og tæt på hospitalet. Klosteret havde også en stor frugthave med æbler, kirsebær, blommer og hasselnødder, som formentlig lå nord for klosterkirken sammen med kirkegården.

Den nuværende have ved Øm kloster er anlagt i 1926, og er Danmarks ældste museums-klosterhave. Den blev skabt af botanikeren Jens Lind, der var apoteker i Østbirk og Viborg. Han havde forinden undersøgt klostertomten nøje for reliktpanter, de planter, der med

Øm Kloster set fra luften i nuværende landsby Emborg

Bryghaven med humle

stor sikkerhed har overlevet fra middelalderens klosterhave. Disse levende vidnesbyrd om munkene på Øm omfatter bulmeurt, gul havreblomme, hjertespannd, humle, hundetunge, hyld, kalmus, mørk kongelys, filtbladet kongelys, rundbladet katost, skarntyde og svaleurt.

Bryghaven

Bryghaven rummer planter, som munkene anvendte til brygning af øl bl.a. humle, maltbyg og porse.

I 1554 befalede kongen, Christian den 3, at alle genstande og dyr på Øm Kloster skulle registreres i en liste. Af denne liste fremgår det,

at Øm Kloster havde eget bryggeri, som var placeret i vestfløjen i ”bryggerset”.

Desuden fandtes der et stort lager af drikkevarer. I forrådkælderen var der således i alt 103 tønder øl, svarende til 32.000 moderne ølflasker. Det meste dog med et meget lavt indhold af alkohol. Blot en tønde af det stærke øl fra Hamborg fandtes på klostret.

Øl spillede en stor rolle på klostret som andre steder i middelalderens Danmark. Det var vigtigt og rent at drikke i en tid, hvor man ikke kunne stole på vandets kvalitet.

Børglum kloster

Præmonstratenser-ordenen blev grundlagt i 1120 i Nordfrankrig, og forenede munkenes udadvendte liv med prædiken, bøn og sjælesorg med augustinerne mere indadvendte liv.

I præmonstratenser-ordenen var det syge-mesteren, der var ansvarlig for klosterets ’hospital’. Det var også syge-mesteren der havde ansvaret lægeurtehaven. De forskellige klosterordner anvendte tilnærmelsesvis de samme planter i ”medicinen”.

Præmonstratenser-ordenen medbragte altid nøje direktiver ved grundlæggelse af klostre indenfor ordenen. Der var også direktiver for lægeurtehaver.

De planter som blev nævnt i Sankt Galler idealplanen, er at finde i de fleste lægeurtehaver i Europa.

Børglum klosterhave © Hans-Henrik Rottbøl, Solomedia

Den digitale lægeurtehave

Børglum kloster benytter sig af en skiltning, som måske kan vise sig at være fremtidens skiltning i botaniske haver og plantesamlinger. Nemlig skilte med QR-koder.

I denne urtehave kan man altid opleve lægeurterne ved hjælp af de QR-koder, som er opstillet de enkelte bede. Man indscanner QR-koden med sin telefon og kan se en kort video om hver enkelt lægeurt og hvordan man brugte dem i middelalderen.

Esrum kloster

Vi ved ikke med sikkerhed, hvordan Esrum Klosters haver så ud, da munkene levede på klostret. Men haver var vigtige for cistercienserne, og munkenes ønske om at leve afsondret fra omverdenen medførte at de måtte være selvforsynende.

Det var vigtigt for cistercienserne, at stedet lå øde og i naturen, når de skulle bygge et nyt kloster. Klosterets placering i forhold til vand var også en vigtig faktor for valg af etableringssted. Cistercienserne var dygtige vandbygningsingeniører, der forstod at føre vandet frem både til møller, bryggers, køkken og haver.

De mente, at den vilde natur var det sted, hvor djævelen holdt til. Cistercienserne i Esrum var opsat på at skabe et sted for Gud – et paradys på jorden. Det paradys opstod gennem hårdt arbejde: De tæmmede naturen, lavede smukke og regelrette haver, dyrkede jorden, regulerede vandet til deres fordel og bad deres bønner.

For os i dag virker naturen i Esrum og Nordsjælland måske ikke specielt vild. Men for de franske cisterciensermunkene, der rejste hertil, har landskabet i Nordsjælland nok virket ret barskt.

Esrum Klosterhave © Esrum Kloster & Møllegård

Den nuværende klosterhave ved Esrum Kloster er en moderne version af en middelalderhave. Alle planter i haven er enten lægeurter, krydderurter eller grøntsager, som munkene dyrkede i Esrum. Blot fratergårdens have, der i middelalderen var en have til læsning og fordybelse, savnes i Esrum kloster i dag.

Haven er et hav af dufte, farver og oplevelser. Der vokser over 150 forskellige slags planter. Nogle er velkendte krydderurter og stauder, som mange har i haven derhjemme. Men der er også mere sjældne planter, især lægeurter.

Haven er altid tilgængelig og her kan man finde ro og nyde udsigten over engene, hvor fårene græsser om sommeren, – et skønt sted at slappe af.

Henrik Harpestreng

Omtalen af nogle få af de danske klosterhaver må også omfatte en have, som er anlagt, hvor der aldrig har været et kloster, men det er en have, som omfatter alle de planter, der er omtalt i Danmarks ældste lægeurtebog, nemlig Henrik Harpestrengs Have i "Sagnlandet Lejre". Henrik Harpestrengs Urtebog har uden tvivl været inspirationskilde til flere af de rekonstruerede klosterhaver i Danmark

Henrik Harpestrengs have i Sagnlandet Lejre.
Foto: Jørgen Chr. Jørgensen, Sjællandske Medier – SN.dk

Man ved meget lidt om Henrik Harpestreng, kun at han døde den 2. april 1244, og at han arbejdede som kannik ved Roskilde Domkapitel.

Henrik Harpestreng skrev den ældste danske lægeurtebog, 'Liber Herbarum', og bliver ofte omtalt som Nordens første medicinske forfatter. Han var en af de første i Danmark og Skandinavien, der beskæftigede sig med naturvidenskab. Det er sandsynligt, at han lærte om lægekunst og medicinske planter på rejser i udlandet. Blandt andet menes det, at han har besøgt Salernoskolen i Syditalien, for dele af hans urtebog viser tydelig inspiration herfra – nogle afsnit kan endda være kopieret eller citeret direkte fra bøger skrevet af forfattere tilknyttet skolen. Samtidig har han formentlig også samlet viden og erfaring i Danmark, hvor klostermedicinen begyndte at vinde frem i 1200-tallet.

Det er bemærkelsesværdigt og en eftertanke værd, at det er den voksende turisme, der har medført at Danmark har ganske mange klosterhaver – også flere end omtalt her. Klosterhaverne i dag er et tegn på at interessen for historie og vores forfædres levevis er stigende. Uden de mange frivillige, der vedligeholder og udbygger de eksisterende klosterhaver, ville der ikke være mange klosterhaver, der var værd at besøge. Vores viden om middelaldermedicinen genopdages og forskes.